

Ecce lignum crucis - Se korsets trä

Bilden i Svenska kyrkans gudstjänst

Av Nils-Henrik Nilsson

Genom ett kyrkomötesbeslut 1975 infördes i Svenska kyrkan användningen av en bild som ett liturgiskt moment. Trots att den svenska reformationen i sig inte var fientligt inställd till användningen av bilder, innebar beslutet vid kyrkomötet en innovation eller snarast en förnyelse av den svenska efterreformatiska gudstjänsttraditionen. Från 1976 kunde församlingarna som ett alternativ till långfredagens högmässa använda en särskild långfredagsgudstjänst utan att begära särskilt tillstånd från domkapitlet för detta.¹ Som ett moment i gudstjänsten ingick att församlingen skulle uppmanas att betrakta en avbildning av ett kors med orden "Se korsets trä på vilket världens Frälsare är fästad. Kom, låt oss tillbedja."²

BILDER OCH SYMBOLER

Bilder och symboler har alltid hört till gudstjänsten i Svenska kyrkan. Det är svårt att tänka sig en gudstjänst utan att det i altarets omedelbara närhet finns ett altarskåp, en central målning eller skulptur att fästa

1 Förordning om alternativ ordning för gudstjänster inom svenska kyrkan, utfärdad den 22 januari 1976, SFS 1976:204.

2 Orden utgör en översättning till svenska från latinet: *Ecce lignum crucis in quo salus mundi pependit. Venite, adoremus.*

blicken vid. Väggar, predikstol, skrudar, ja, på en mångfald platser och föremål i kyrkorummet finner vi bilder när gudstjänsten firas. Ingen av dessa är dock nämnd i någon av kyrkans gudstjänstordningar och behöver egentligen inte vara nödvändig för en gudstjänst. Det som skall behandlas i denna artikel rör endast bildens direkta användning i gudstjänsten som ett angivet liturgiskt moment. Förutom biskopsvigningsmässans användning av ett kors som lämnas till den nyvigde biskopen är det i den nuvarande kyrkohandboken endast långfredagsgudstjänsten som i själva gudstjänstordningen anvisar ett liturgiskt bruk av en bild.

Symboler används ofta i kyrkans gudstjänst och skall här skiljas från bilder. Med bild menar jag en avbildning av någon verklig eller tänkt sak eller person. Symbolen talar ett annat språk. Ljuset som brinner är en symbol för det heliga, för livet, för Gud själv. Med sin minskande mängd stearin och en förkolnad veke gör inte ljuset på altaret anspråk på att avbilda det som tankarna förs till. Det vill vara en symbol. På liknande sätt gör inte nattvardsbrödet anspråk på att avbilda Kristi kropp. Brödet tas istället genom Kristi ord och löfte emot som bärare av en himmelsk verklighet på ett annat sätt än bilden. Korset som hängs om biskopens hals, liksom det kors som förevisas i långfredagsgudstjänsten är däremot en avbildning av det kors som Kristus dog på. I och med detta har korset samtidigt ett stort symbolvärde, men korset i sig självt vill återge det avrättningsredskap som användes för att ta hans liv, när Kristus dömts till döden. Korsets ursprungliga, historiska utformning är i dag svår att fastställa, men bildkonsten har alltid haft stor frihet att återge och avbilda det man tänker sig.

Bildanvändning är inte oproblematiske. I Gamla testamentet förbjuds i dekalogen att man gör beläten och bilder av det som är uppe i himlen, det som är nere på jorden och det som är i vattnet. Detta bud kan anses ingå i det andra budet om att människan inte skall göra sig några avgudar och ha andra gudar än den sanna guden.³ Gud själv låter ingen människa se sitt ansikte, än mindre avbilda det.⁴ Som en följd av det förhållandevis kategoriska bildförbudet i dekalogen har mosaiska trosbekännare liksom muslimer avvisat tanken på bilder, i betydelsen avbildningar av verkliga ting och personer. Gudstjänsten har inte varit ett undantag. Inom kristenheten har bildförbudet periodvis orsakat bildstrider och ikonoklasmer. Under de första århundradena var de kristna församlingarna mistänksamma mot de personer i den hellenistiska omvärlden som arbetade som konstnärer. De var nästan uteslutande sysselsatta med att avbilda den grekiska mytologins gudar och berättelser. Om en skulptör eller

3 2 Mos 20:3-5

4 2 Mos 33:20

målare efter dopet "återföll" till att göra bilder eller avgudar, skulle han uteslutas ur församlingen till dess han gjorde bot och bättring.⁵ Bland kristenhetens kyrkor och samfund har ibland vissa riktningar anknutit till Gamla testamentets bildförbud och fornkyrkans återhållsamhet. Sedan reformationen har de reformerta kyrkorna förhållit sig mycket avaktande till bilder i kyrkorummet och avvisande till användning av bilder som liturgiskt moment.

Det Gamla testamentets bildförbud har dock ett slående undantag. Människan själv skapas till att vara en avbild av Gud. Mannen och kvinnan är Guds avbild i den meningen att de återspeglar något av Guds väsen, den himmelska verkligheten. Människan är inte i egentlig mening en avbild som visar hur Gud ser ut, utan visar hur Gud till sitt väsen är.⁶ När Guds son blev människa i Kristus blev han den fullkomliga bilden av Gud som visar vem Gud är.⁷ Kristus står i centrum för det nya förbundet med Gud. Den kristna gudstjänst som skildras i Nya testamentet har honom i sin mitt.⁸ Han är Guds fullkomliga avbild, sådan som människorna är avsedda att vara. Därför strävar den kristna tron till att människan skall efterlikna honom och bli mer lik honom och därmed Gud.⁹ När Jesus förs ut klädd i törnekronan och den purpurfärgade manteln av Pilatus, som säger "Se mannen!",¹⁰, ropar överstepräster och rättstjänarna: "Korsfäst! Korsfäst!". Enligt Nya testamentets synsätt är den smäddade Kristus som dömdes till döden ett fullkomligt återgivande av Guds förhållande till mänskligheten. I Kristus kan människan se Gud, men dömer honom till döden.

5 Som ett exempel på hur detta reglerades under fornkyrklig tid kan nämnas från Hippolytos kyrkoordning, canon 11, som innehåller de förbud som omnämns ovan, dock med ett viktigt förbehåll. Om en skulptör, silversmed eller målare efter dopet utförde någon bild skulle han uteslutas om det inte gällde något som församlingen behövde. The Canons of Hippolytus, Nottingham 1987, s 17. Detta kan antyda att vissa församlingar på 300-talet började få en mjukare inställning till bildanvändning i gudstjänstens sammanhang. Först det sjunde ekumeniska konciliet, som hölls i Nicea år 787, behandlade utförligt bildanvändningen i den kristna gudstjänsten. Konciliet tillät långtgående bruk av bilder och att församlingarna visade vördnad för bildframställningarna genom bugningar och kyssar, ljus och rökelse. Denna vördnad fick inte missuppfattas som avguderi utan riktade sig till Gud själv som ensam var värd all egentlig vördnad, "latreia", som inte fick visas något skapat eller framställt. Den lutherska reformationens förhållningssätt till 700-talets bildvänliga koncilier behandlas av Arvidsson, Bildstrid Bildbruk Bildlära, Lund 1987, s 101ff. Arvidsson ger en värdefull fördjupning av reformationstidens lutherska bildteologi.

6 1 Mos 1:26-27, 5:1, 9:6; Rom 8:29; Ef 4:24; Kol 3:10; 2 Kor 3:18

7 Jesus säger: "Den som har sett mig har sett Fadern". Joh 14:9

8 Upp 7:9-17

9 1 Kor 11:7; Hebr 1:3; 2 Kor 3:18

10 Joh 19:5. "Se mannen!" - lat "Ecce homo!"

"SE KORSET'S TRÄ"

Gudstjänsten på långfredagen med en bild av Kristi kors finns både i östlig och västlig liturgisk tradition. Den går tillbaka på den liturgiska traditionen i Jerusalem såsom den var känd på 300-talet. Främst är det den spanska pilgrimen Egeria som berättar om hur långfredagen firades i Jerusalem år 380. Då ingick i gudstjänsten att framställa en del av ett verkligt kors, inte en bild; det kors som enligt legenden kejsar Konstantins mor Helena hade funnit i Jerusalem¹¹ med undergörande egenskaper och därigenom antagit att det var Kristi sanna kors hon funnit.

Egeria skildrar hur församlingen i Jerusalem tillsammans med pilgrimerna gick till korsfästelseplatsen, till kapellet *ad crucem*,¹² redan i gryningen på långfredagen. Alla var trötta av vaka och fasta. Efter att ha lyssnat till en läsning om hur Jesus förhördes inför Pilatus höll biskopen ett tal och uppmanade därefter folket att gå hem och vila sig. Vid andra timmen skulle de återvända för att till sjuätte timmen få se korsets heliga trä. Innan solen gick upp skildes man sedan åt.

När folket åter samlades ställdes ett bord fram, täckt med en linne-duk. Ett skrin av förgyllt silver bars till bordet, öppnades och en bit av träet och överskriften från korset lades på bordet. Biskopen lade sedan sina händer på korsreliken och höll om den. Alla fick efter detta gå fram för att böja sig ned över korsreliken och överskriften, beröra dem med panna och ögon och kyssa korsets trä. Ingen utom biskopen fick hålla träreliken med händerna. Enligt Egeria hade det en gång inträffat att någon med tänderna bitit loss och stulit ett stycke av korsets trä. Därför höll biskopen korsreliken medan diakonerna stod på var sin sida om biskopen och noga gav akt på var och en som kom.

Detta skedde efter den andra timmen och var avslutat före den sjätte timmen. Vid den sjätte till och med den nionde timmen bestod långfredagens liturgi huvudsakligen av att man på Golgata läste texter, bad och sjöng hymner. Dessa senare moment verkar ha ägt rum inför korsets trä, men utan att detta omnämns eller framvisas i ett särskilt liturgiskt moment.¹³

- 11 Per Beskow avvisar i Kyrillos av Jerusalem, Katekeser, Skellefteå 1992, s 24, Stephan Borgehammars anspråk på att denna tradition är trovärdig, framförda i *How the Holy Cross Was Found*, Uppsala 1991.
- 12 Exakt var långfredagens korshyllning ägde rum i Konstantins basilika berörs av Beskow o a a, s 23ff. Biskop Kyrillos var personligen närvarande den långfredag som Egeria beskriver och hon nämner honom några gånger i sin berättelse som "biskopen".
- 13 Thurston, *Lent and Holy Week*, London 1904, s 349ff; Lindberg, *Kyrkans heliga år*, Stockholm 1937, s 94ff; Björkman, *Stilla veckan*, Lund 1954, s 267ff; Baldovin, *Liturgy in Ancient Jerusalem*, Nottingham 1989, s 6 och 40; Borgehammar o a a nämner på s 192-193 något om korsfinnandet och liturgin men inte något om det som här behandlas; Beskow o a a, s 23-24 och s 74, Kyrillos trettonde katekes, 4 ..."Korsets trä vederlägger mig, detta kors som nu sänds

Den liturgiska traditionen från församlingen i Jerusalem spreds med tiden både till kristenhetens östra och västra delar, även till kyrkor som saknade en relik från korset i Jerusalem. Kännetecknande för denna del av långfredagens gudstjänst är de ålderdomliga, orientaliska drag som bevarats.¹⁴

Utformningen av momentet med korset i långfredagens gudstjänst, *adoratio crucis*, fick under svensk medeltid en sådan form att den liturgiska handlingen kommit att bevaras i folkspråket under beteckningen "krypa till korset". Den liturgiska utvecklingen fram till medeltidens utgång i hela västerlandet när det gäller detta moment i gudstjänsten har varit förhållandevis likartat. Till skillnad från utvecklingen i öst kom korshyllningen att bli en särskild liturgisk handling enbart för långfredagen.

Från mitten av 900-talet möter den kännetecknande utformningen av *adoratio crucis* i sin västliga form. Redan under 700-talets andra hälft omnämnes antifonen *Ecce lignum crucis, in quo salus mundi pependit. Venite, adoremus* och psaltarsalmen 118 (i Vulgata) som processionsång i samband med korshyllningen. Senare tillkommer hymnen *Crux fidelis* och under 1000-talet tillkommer även improperierna. Införandet av ett mer allmänt bruk av improperierna i långfredagens gudstjänst har sitt ursprung från gallisk liturgisk tradition.¹⁵ Genom införandet av improperierna gavs korshyllningen en starkare bot- och sorgkaraktär.¹⁶ Antifonen *Ecce lignum crucis* hade genom att tala om världens frälsning tidigare främst understrukt tanken på segern genom korset.

Korshyllningen på långfredagen kom att utformas med flera vackra och berömda antifoner och hymner. Av det bevarade svenska medeltida materialet går det att få en bild av hur korshyllningen utfördes i vårt land. Två ordinarier från Linköpings stift, ett från Skokloster och ett som följer en tradition från Vadstena,¹⁷ berättar om hur en svensk medeltida korshyllning på långfredagen kunde gå till. I medeltida tradition sjöngs improperierna före korshyllningen. Två präster utan skor på fötterna bar korset fram till altaret, till dess högra sida. Korset var övertäckt av en röd duk. Frambärandet skedde i etapper. Prästerna sjöng den första satsen i improperierna under det att de lyfte upp korset, därpå svarade medhjäl-

ut i små stycken över hela världen".

14 Helander, artikel *Adoratio crucis*, Kulturhistoriskt lexicon för nordisk medeltid, 2 uppl, 1980, band 1, sp 26

15 Björkman o a a, s 272f.

16 Improperierna behandlas av Lindberg o a a, s 96ff och Per Beskow i Melito av Sardes, Om påsken, Skellefteå 1984, s 48ff.

17 RA Skokloster 4° nr 2 och C 428, enligt Björkman o a a, s 275ff. Framställningen följer även i övrigt Björkman.

parna på grekiska *Agios o theos*, därpå kören på latin *Sanctus deus*, varpå alla föll ned på marken, på knä enligt Linköpingsordinarierna eller helt liggande enligt Strängnäsmissalet. Därefter förde prästerna korset ytterligare några steg närmare altaret innan de höjde korset och sjöng andra satsen av improperierna etc.

Sedan improperierna sjungits till slut och korset nått fram till altaret fördes korset fram mitt framför högaltaret, synligt för alla. Där följde en ceremoniell avklädning av korset. Under det att antifonen *Ecce lignum crucis* sjöngs, först med svag röst, avhöljdes först korsets högra arm, därefter den vänstra, innan det lyftes upp och alla föll ned på knä. I allt högre tonläge och med starkare röst sjöngs antifonen ytterligare två gånger medan den korsfästes ansikte och därefter hela krucifixet avhöljdes. Korsbärarna tog för varje del av avhöljningens fyra moment ett steg närmare församlingen och höjde korset allt högre.

När korset klätts av lades det ned mitt framför högaltaret och de som burit korset föll ned på knä och kysste fötterna på den avbildade korsfästet. Efter dem trädde biskopen och övriga som gjorde tjänst vid altaret efter kyrklig rang fram till korset utan något på fötterna, föll ned på knä tre gånger inför korset och kysste därefter fötterna på Kristusbilden. Korset bars från koret fram till övriga församlingen sedan prästerskapet utfört sin hyllning. Alla fick då komma fram till korset och kyssa det. Under korshyllningen sjöngs antifoner, psalmer och korshymnen *Pangue lingua gloriosi*. Trots Linköpingsordinariernas anvisning om knäfall var den utbredda traditionen i andra stift, liksom det folkliga förhållningssättet, att krypa på knä fram till korset för att kyssa det, att "krypa till korset".

Hur man såg på användningen av en bild på detta sätt i liturgin framgår av de många utläggningar och kommentarer som gjorts till korshyllningen. Redan biskop Ambrosius i Milano skrev om hur kejsarinnan Helena fann Kristi kors, men att hon tillbad Kristus och inte själva korset, eftersom det skulle ha varit hednisk villfarelse. Det var honom som hängde på korset som hon tillbad. På liknande sätt kommenterar Amalarius av Metz korshyllningens innebörd. Han skrev att när han föll ned med sin kropp inför korset, föll han ned med själen inför Gud. Korset ville han betyga sin vördnad eftersom det var genom korset han blivit återlöst, men han anropade endast honom som utfört återlösningen. Flera liturgiker gör på detta sätt en distinktion mellan att hylla och vörda korset, men att tillbe Kristus. Tomas av Aquino gick vidare i utläggningen av korshyllningen och menar att bilden, i synnerhet korset, måste ägnas samma vördnad och tillbedjan som urbilden, eftersom man ser urbilden i bilden. Bilden kan beröra människans innersta på samma sätt som förebilden. Avbildningar av Kristi kors skulle äras som en bild av Kristus.¹⁸

18 Björkman o a a, s 282ff, bl a följande citat av Tomas av Aquino, *Summa theologiae* III q 25 a 4 resp: "Si ergo loquamur de ipsa cruce in qua Christus crucifixus est, utroque modo est a no-

I folklig föreställningsvärld gick man utan tvivel mycket längre och från teologernas sida uppträder med tiden kritik mot *adoratio crucis*. Framför allt var det framhävandet av korset, bilden, som uppfattades som otillbörligt, att man kröp till korset, att man kysste det och att man offrade till det. Redan Wycliffe protesterade i England och framhöll riskerna med det som han uppfattade som att dyrka bilden i stället för det avbildade. En Wycliffeanhängare som dömdes till döden 1401 förklarade i sin kritik mot kyrkan att han inte ville tillbedja korset, utan endast Kristus. I det försvar för korshyllningen på långfredagen som utvecklades efter rättegången utlades innebörden med att korshyllningens tillbedjan inte riktas till korset som prästen håller i sin hand utan till honom som dog för oss alla.¹⁹

Även lollarderna vände sig mot långfredagens *adoratio crucis* och att man kröp fram till och kysste ett föremål, en bild, och höll det för sin Herre. Detta bruk borde enligt lollarderna förbjudas. Som svar på kritiken gjordes bland annat jämförelsen med hur varje människa som hyser hängivenhet och värme för en vän, när han inte är synligt närvarande, kan påminnas om honom av bilder och föremål. Det är då inte föremålet eller bilden som man vänder sig till. Med tanken vänder man sig till honom som man med sin inre blick längtar efter.²⁰

Det offer som förekom i korshyllningen är inte belagt i de liturgiska källorna eller föreskrivet i dem. Kännedom om detta ges på annat sätt. Både Äldre och Yngre västgötalagen föreskrev att det offer som lades ned vid korsets fot på långfredagen skulle tillhöra prästens lagliga inkomst²¹. Offret kunde bestå av pengar eller naturagåvor. Enligt *Compendium medicinale* från Vadstena klosterbibliotek kunde ett bröd som låg mellan krucifixets skuldror medan alla offrade vid korset vara en effektiv medicin mot febersjukdom²². Bevarat är också ett avlatsbrev för Linköpings domkyrka 1412 som utlovar avlat för den som på långfredagen med bara fötter kysser korset eller bär fram sitt offer till det²³.

bis veneranda: uno modo scilicet in quantum repraesentat nobis figuram Christi extensi in ea; alio modo, ex contactu ad membra Christi, et ex hoc quod eius sanguine est perfusa. Unde utroque modo adoratur eadem adoratione cum Christo, scilicet adoratione latraie. Et propter hoc etiam crucem alloquimur et deprecamur, quasi ipsum crucifixum. Si vero loquamur de effigie crucis Christi in quacumque alia materia, puta lapidis vel ligni, argenti vel auri, sic veneramus crucem tantum ut imaginem Christi: quam veneramus adoratione latraie". Det är av intresse att notera att Tomas, liksom fornkyrkans och medeltidens teologer i övrigt, när de kommenterar förhållningsättet till korset som bild, ständigt utgår från det återfunna historiska korset, korsreliken.

19 Björkman o a a, s 286f.

20 Björkman o a a, s 288f.

21 Äldre västgötalagens kyrkobalk 17:1. SLL 5, s 7; Yngre västgötalagens kyrkobalk 40. SLL 5, s 212. Efter Björkman o a a, s 290, not 3.

22 C 204 fol 55-58, enl Björkman o a a, s 290, not 3.

Det är också uppenbart att man i folkfromheten inte endast vände sig till korset på långfredagen så som de liturgiska källorna ger besked om. Inom den enskilda andakten kunde korshyllning förekomma i olika böner och andaktsövningar vilket medeltida bönböcker ger besked om.²⁴

Bildanvändningen i medeltida gudstjänsttraditioner var inte på något sätt inskränkt till att enbart förekomma på långfredagen. Under kyrkoåret bars kors, bilder och skulpturer i processioner i kyrkorummet och på kyrkogården och omgivande fält som en del av vissa gudstjänster. Särskilt kan nämnas Mariadagarnas processioner med Mariaavbildningar och gångedagarnas processioner med det svarta korset, som givit upphov till benämningen "det svarta korsets dagar", då församlingen bad för landets välfärd och årets sådd och skörd. De bilder och skulpturer som användes i kyrkorum och gudstjänst välsignades enligt särskilda ordningar som bekräftar deras starka ställning.²⁵

"VPPENBARA HEDENDOMEN OCH AFFGUDERIJ"

Reformationen medförde en förändrad attityd i förhållande till användningen av bilder i gudstjänsten. Bilderna ansågs nu höra till det som inte var nödvändigt för en rätt gudstjänst. De kunde dock vara nyttiga för den kristna undervisningen och därför behållas om det inte förekom vidskepelse och vanföreställningar kring bilderna. Alla vördnadsbetygelser gentemot bilderna avvisades kraftigt.

I Sverige tog Örebromötet redan 1529 upp frågan om bildens rätta användning och om korshyllningen på långfredagen. Mötet menade att bilder kunde användas, men inte på det sättet att de skulle invigas eller att man skulle buga för dem. De skulle påminna församlingen om Kristus och helgonen. Ceremonierna vid långfredag och påsk var man mycket angelägen om att förändra. Folket måste undervisas om dessa så att det inte var korset utan Kristus som fick äran.²⁶

23 SD 1601, enl Björkman o a a, s 291, not 5.

24 Björkman o a a, s 292f som anför som exempel en bön, troligen av Berhard av Clarvaux, i en pergamentskrift från Vadstena A 29.

25 S-E Pernler tar upp ytterligare en infallsvinkel på bilden i gudstjänsten i sin artikel Die Patrozinien gotländischer Kirchen, Visby-Colloquium, Köln 1987, s 99-116, där bildernas och skulpturemas förhållande till frågan om kyrkans skyddshelgon behandlas. Bildens betydelse när en helgonkult introduceras berörs av A Fröjmark i Mirakler och helgonkult i Linköpings biskopsdöme, 1992.

26 Svenska riksdagsakter I, 1887, s 120: "Belete hafves icke för then skul, at vi skole nigha och bugha för them, utan til en åminnelse effter Christum eller helgha menniskior", s 121: "Item folkit scal läras ath ceremonier, som hallas om longafredagh och påscha dagh, sker alenest till Christi åminnelse". Lindberg o a a, s 422, 447f; Lindberg nämner, s 394, att exempelvis kyrkoordningen i Mark-Brandenburg tillät att de gamla ceremonierna på långfredagen skulle få för-

En berättelse från en rättegång i Alunda i Uppland år 1541 visar hur gamla korshyllningstraditioner fanns kvar, men hur försök att motverka och avskaffa bruken görs vid denna tid. Kyrkoherden fick vid rättegången stå till svars för varför ett kors lagts ut på påskdagens morgon²⁷ för att folket skulle krypa till det. Kyrkoherden försvarade sig med att det var allmogen som medan han sjöng ottesången hade lagt ned korset och sedan själva tagit upp det igen. Att han verkligen hörde till dem som önskade lägga bort de gamla traditionerna framgår av att en dräng försökt uppvigla folket i bygden att dra ut kyrkoherden och hugga ner honom för att han ville bortlägga deras gamla sedvänjor.²⁸

Korshyllningen på långfredagen försvann troligen inte i församlingarna ens under Georg Normans försök vid denna tid att förändra den svenska gudstjänsten. Ett tecken på detta är att ärkebiskopen Laurentius Petri fortfarande i 1571 års kyrkoordning, KO, vänder sig mot detta bruk. Ärkebiskopen skriver först gentemot bildstormarna, att bilder kan få finnas om de används på rätt sätt, exempelvis för undervisningen²⁹. Bildanvändningen måste dock ske utan missbruk. Knäfall för en bild skall inte förekomma³⁰. När det gäller att "utbära Beläte" menar ärkebiskopen att denna sedvänja nu är avlagd eftersom detta är "Hedniskt och affgudskt"³¹. Här syftar Laurentius Petri möjligen på gångedagarnas procession för att bedja för årets växt och skörd eller på helgondagarnas processioner. Han fortsätter sedan med långfredagens korshyllning. Korset skall varken nedläggas eller upptagas, "icke om kring draghas eller ther til krypas, Ty thet är ock affguderij"³².

Flera av ärkebiskopens synpunkter på bildernas användning och långfredagens korshyllning i kyrkoordningen ingår i avsnittet om kyrkor och kyrkoskrud. Detta avsnitt har, till skillnad från många av kyrkoordning-

siggå.

- 27 Både här och i Laurentius Petris kyrkoordning 1571 talas om korshyllning i samband med påsken. Om detta är en särskild korshyllning på påskdagens morgon som förekommit är inte denna artikels uppgift att utreda. Här behandlas korshyllningen inte som liturgihistoriskt objekt utan från infallsvinkeln om bildanvändning ingående i liturgin.
- 28 Lindberg o a a, s 449f, efter Edling, Uppländska konungsdömmar, protokoll den 4 maj 1541, s 117f.
- 29 Den svenska kyrkoordningen 1571-1591, Lund 1971, s 13: "Ty målning och beläte, synnerliga ha the som oss några wissa och merkelige Historier, sådana som j Scrifftenne äro författat, be-teekna och förhålla, rekne wij icke så platt fåfeng, mykit mindre så styggelig, som the belätes stormare, hwilke sigh altijdh så haffua j these stycker, at the iw bortkasta thet godha medh thy ondo, sielffua tinget medh missbruket, som doch genom Christeligh vnderwijsning wel kan rättas".
- 30 Den svenska kyrkoordningen o a a, s 113: "...Icke tender liws för them, icke rökier, icke knäfaller, kryper etc. Ty alt sådant är yppenbara Hedendomen och affguderij".
- 31 Den svenska kyrkoordningen o a a, s 114.
- 32 Den svenska kyrkoordningen o a a, s 114.

ens övriga kapitel, skrivits direkt för de svenska förhållandena och saknar tysk förlaga.³³

Johan III:s försök att skapa en ny kyrkoordning, 1575 års Nova Ordinantia, följer i huvudsak Laurentius Petris kyrkoordning vad gäller bilderna. Dessa har främst en undervisande funktion. Om det förekommer missbruk och vidskepelse är det bättre att avlägsna bilderna.³⁴ Bilderna jämförs vid denna tid med böcker som gemene man kan läsa ur, medan överflöd och missbruk klandras.³⁵

Som en stridsskrift mot Johan III:s liturgiska program utgav Abraham Angermannus från Wittenberg år 1587 en skrift av sin bortgångne svärfar Laurentius Petri, Om Kyrkio Stadgar och Ceremonier, författad 1566. Här vänder sig den förre ärkebiskopen mot det katolska missbruket av bilderna, men menar, gentemot kalvinisterna, att målningar och "beläten" kan behållas för att de är nyttiga i undervisningen. Det tillhör den kristna friheten att behålla beläten och annat slikt om det används på rätt sätt. Först måste dock allt missbruk uteslutas. Bland de många okristliga missförhållanden som räknas upp finns "mångahanda ceremonier" på långfredagen och de stora gånge dagarna.³⁶

När kyrkomötet i Uppsala 1593 gjorde upp med Johan III:s liturgiska program innebar det att Laurentius Petris gamla kyrkoordning stadfästes. För bildanvändningen betydde detta att bilder kunde användas i gudstjänstrummet för undervisningens skull, men att bilder ingående i liturgin var otänkbart. I uppräknningen av sådana missbruk som skulle avskaffas nämns inte heller bildkult eller korshyllningstradition som något problem. Kanske hade detta redan fallit ur bruk.³⁷

Inom de olika lutherska kyrkorna förekom under reformationstiden skilda förhållningssätt till bruket av bilder i kyrkorummen. I vissa fall önskade man göra kyrkorummet enklare och minska antalet bilder och skulpturer. I andra fall betecknades dessa som oväsentliga. De kunde finnas kvar om de bara inte förbands med kult och vidskepelse. Den svenska reformationen tog klart ställning för att kyrkokonsten kunde behållas om den inte missbrukades. Gemensamt för de lutherska kyrkornas kritik

33 Färnström, Om källorna till 1571 års kyrkoordning, Uppsala 1935, s 154ff.

34 Persson, Johan III och Nova ordinantia, Göteborg 1973, s 49. "Beläter och målningar kunna väl lidelig vara i kyrkornar, där de skickelige äro, och hava någon viss historia eller märkelse att teckna. Men där så vore, att folket ville löpa till sådana beläte och genom dem med åthävor och teckn dyrka Gud, dem ära och där hjälp söka, skola de tagas av vägen och bevaras i sakristien." Efter Persson, Nova Ordinantia, Handlingar rörande Sveriges Historia, Ser 2:2, 1872, s 335f.

35 Persson o a a, s 125.

36 Om Kyrkio Stadgar och Ceremonier, Laurentius Petri 1566, Wittenberg AAA 1587, uppslag 34 höger, 35 höger, 59 vänster och 63 höger.

37 Confessio Fidei, Stockholm 1993, s 14ff, s 149ff.

mot missbruk av kultbilder är exempelvis att de vänder sig mot att falla ned för krucifixet och kyssa det.³⁸ Genomgående anför de lutherska teologerna den fornkyrkliga hållningen till konsten som argument gentemot den senare införda seden att visa vördnad för bilder och skulpturer.³⁹ Särskilt uppehåller sig de lutherska teologerna vid den förändrade hållning som växer fram under 300-talet. Detta uppfattas som en eftergift gentemot det omgivande samhället som med beslutet på 700-talet utvecklades till missbruk.⁴⁰ Under de följande århundradena kom lutherska teologer att följa denna argumentationslinje när de utlade bildens ställning i gudstjänstens sammanhang.

Domprosten i Växjö, Sven Baelter, ger oss i sin spridda bok om kyrkoceremonierna en inblick i hur man på 1700-talet såg på bildens användning i gudstjänsten. I ett särskilt avsnitt, "Om Målningar och Beläten", beskriver han hur bildens ställning förändrats från den äldsta kyrkans tid fram till hans samtid. Han menar att bilder varken var "brukelige eller tillåtna" under de tre första århundradena. Möjligen kunde bilder av herden med fåret eller av ett lamm få symboliskt framställa Kristus. Ännu vid ett kyrkomöte år 305 i Spanien skall målningar i kyrkorummet ha avvisats. Baelter beskriver sedan hur det under 300- och 400-talen skedde en förändring av inställningen och att bildframställningar blev vanligare. 700-talets kyrkomöten bekräftar för Baelter det förfall som inletts. Ännu i Konstantinopel år 754 avvisades att man skulle visa bilderna någon vördnad, "men 33 år derefter hölts et möte i Nicaea, som samma dyrkan olyckligen stadfästade".⁴¹

Korset ägnar Baelter ett särskilt avsnitt och menar att det först var på 300-talet som korset började användas, först utanför kyrkorummen och det följande århundradet "på sjelfwa altaret". Dessa kors var utan någon bild av Kristus. Från 700-talet och kyrkomötet i Konstantinopel framhäver Baelter att Kristus började målas som människa, efter att tidigare ha framställts såsom ett lamm.⁴²

Det tillhör Baelters argumentationsteknik att framställa urkyrkan som den period i kyrkans historia som reformationen kom att söka sig tillbaka till. Medeltidens missbruk och vidskepelse skulle rensas bort. I den andan berättar Baelter vidare om kyrkomötet i Örebro 1529 där man beslöt att behålla bilderna men utan att niga eller buga för dem. Om man hade

38 Arvidsson o a a, s 95f, där den tidigare anförda uppfattningen av Tomas av Aquino motsägs. Se även s 209, där både kors och korsrelik behandlas och lutherska teologer avvisar vördnadsbetygelser också när det gäller korsreliken.

39 Arvidsson o a a, s 101ff.

40 Arvidsson o a a, s 133ff.

41 Baelter, Historiska Anmärkningar om Kyrko-Ceremonierna, 3 uppl, Örebro 1838, s 120.

42 Baelter o a a, s 121.

dristat sig därtill för menigheten hade man dock velat "aflägga" bilderna. Ärkebiskop Laurentius Petri menade däremot att målade och skurna tavlor och belåten tillhörde det som kunde behållas eller avskaffas. De kunde vara nyttiga för dem som var okunniga i Skriften för att på väggarna läsa det som inte kunde inhämtas i böcker. De bilder som kunde behållas skulle därför företrädesvis återge de bibliska berättelserna.⁴³

Av Baelters framställning framgår att långfredagens korshyllning nu tillhör historien. Att visa en bild en sådan vördnad är helt uteslutet, även när det gäller korset. Folket skulle förmanas att hålla sig "til Gud alena, samt hans ord och Sakrament".⁴⁴ När det gäller gångedagarna bekräftar Baelter att ett försök gjorts att avskaffa dessa dagar år 1741, men att en förordning redan 1743 förklarade "at med sådana dagar skal förblifwa wid förra wanligheten".⁴⁵ Baelter beskriver de offentliga gudstjänster som skulle hållas på gångedagarna som prediko- och undervisningstillfällen. Ingenting nämns om att den gamla traditionen med procession och förbön för landets välstånd ännu var i bruk.

"EN MERA TRÄFFANDE FORM ÅT LÅNGFREDAGENS INNEHÅLL"

Med den givna bakgrunden i minnet skulle man kunna tro att ett förslag att återinföra långfredagens korshyllning i Svenska kyrkan skulle väcka debatt, eller åtminstone ge anledning till reflektion över bildens ställning i liturgin. Förvånande nog blev så inte fallet. Momentet med korset i långfredagsgudstjänsten accepterades av de allra flesta som en dramatisk förstärkning av långfredagens budskap om Kristus på korset. Någon egentlig opposition mot momentet kunde inte spåras.

I en motion till 1975 års allmänna kyrkomöte föreslog biskop Sven Silén m fl att kyrkomötet hos regeringen skulle anhålla att det bilagda förslaget till långfredagsgudstjänst fick användas som alternativ till gällande ordning under den fortsatta liturgiska försöksverksamheten. Bakgrunden var att ordningen tillkommit efter att Liturgiska nämnden år 1971 vänt sig till den liturgiska arbetsgrupp som fanns i Västerås stift. Ordningen hade därefter använts 1973 och 1974 och publicerats 1975 av biskop Sven Silén i boken "Vi firar mässa - reflektioner och förslag".

43 Baelter o a a, s 121f.

44 Baelter o a a, s 122.

45 Baelter o a a, s 175.

Arbetet i Västerås stift syftade till att stärka intresset för stilla veckan och påsk. Denna tid framställdes som kyrkoårets hjärta.⁴⁶ Genom gudstjänsterna återaktualiserades i handling skeendet under Jesu sista jordiska påsk. Det dramatiska handlandet i vilket församlingen skulle dras in som medagerande var väsentligt för den liturgiska förnyelsen.⁴⁷

Den ordning som använts på långfredagen i Västerås stift gick tillbaka till den medeltida strukturen som förenklats och gjorts mer lättgripbar. Efter en inledande psaltarpsalm med församlingssvaret, "Min Gud; min Gud, varför har du övergivit mig?", följde momentet "Korsets tillbedjan" med anvisningen att församlingen skulle knäböja eller böja sig ned för tyst bön medan prästen sade: "Se korsets trä på vilket världens Frälsare är fästad. Kom, låt oss tillbedja". Improperierna och "Höga kors" följde därefter.⁴⁸

I kommentaren till korsandakten gjordes en resumé av ordföranden i stiftets liturgiska arbetsgrupp, Sven Helander, som visserligen noterade att korshyllningen hört samman med den folkliga benämningen "krypa till korset" men inte i övrigt berör något av problematiken kring liturgisk bildanvändning. Inte heller i Sven Siléns egen text tas detta upp. Tvärtom skriver Silén: "En liturgisk förnyelse av långfredagen är knappast förknäppt med dogmatiska problem".⁴⁹

Försöksverksamheten i Västerås stift fångade upp strömningar från det liturgiska förnyelsearbete som vid denna tid pågick internationellt sedan flera decennier. Arbetet avsåg att öka församlingens aktiva deltagande i gudstjänsten och att göra liturgin mindre till "altartjänst" före och efter predikan och mer till ett drama där alla gudstjänstdeltagare var med och gestaltade gudstjänsten utifrån kyrkoårets skiftningar. Långfredagens korshyllning måste ses som en liten del i detta större sammanhang av liturgisk förnyelse som pågick i alla större kyrkor och samfund.

Redan före försöksverksamheten i Västerås stift hade i Sverige den högkyrkliga rörelsen lyft fram behovet av att kyrkoåret mer skulle sätta sin prägel på liturgin. En av denna rörelsens förgrundsgestalter, kyrkoherde Gunnar Rosendal i Osby, hade redan 1940 i ett tre volymer stort arbete lagt fram ett liturgiskt program för kyrkoåret. Här ges detaljerade liturgiska anvisningar för kyrkoårets samtliga sönd- och helgdagar. Under rubriken "Korsets förhärligande" beskrivs hur korshyllningen är långfredagens höjdpunkt. Prästen tar då bort höljet över korset och säger: "Se korset, varpå världens Frälsare hänger". Prästen kysser därefter korset och låter församlingen gå fram i följd för att betyga korset samma vördnad.

46 Silén, Vi firar mässa - reflektioner och förslag, Stockholm 1975, s 49.

47 Silén o a a, s 49ff.

48 Silén o a a, s 95f.

49 Silén o a a, s 53f.

Förutom improperierna nämner Rosendal hymnerna *Pange lingua* och *Vexilla regis* som kan sjungas efter korshyllningen.⁵⁰

Rosendal gör inte en fullständig översättning från den latinska medeltida texten i *Ecce lignum crucis* till svenska. Församlingen uppmanas inte i Rosendals översättning att betrakta korsets trä. Det blir korset, bilden, som blir centrum i korshyllningen och det gamla sambandet med korsrelikens trä i Jerusalem avlägsnas på detta sätt. Kanske har framhållandet av själva materialet blivit alltför stark för Rosendal när han skulle introducera denna andakt.

I motionen till 1975 års kyrkomöte anförde biskop Silén m fl att långfredagens gudstjänst, när den firades med traditionellt utformad högmässa, knappast hade en form som svarade mot dagens unika karaktär. Motionärerna önskade därför en särskild ordning för långfredagens gudstjänst i vilken korshyllningen ingick.⁵¹ I en bilaga till motionen presenterades ett förslag till långfredagsgudstjänst med en korsandakt som antingen kunde firas i omedelbar anslutning till huvudgudstjänsten eller som särskild gudstjänst kl 15. Text och anvisningar följer det tidigare utgivna materialet från Västerås stift. Församlingen knäböjer eller böjer sig ned för tyst bön medan prästen säger: "Se korsets trä på vilket världens Frälsare är fästad. Kom, låt oss tillbedja". Därefter följer improperierna och hymnen "Höga kors".⁵²

Förslaget från Västerås behandlades i beredningsutskottet och fick där en positiv behandling. Utskottet menade att förslaget till långfredagsgudstjänst borde tas med i det arbete som 1968 års kyrkohandboks-kommitté höll på med för att revidera kyrkohandboken. I väntan på en ny kyrkohandbok tillstyrkte utskottet att ordningen för långfredagsgudstjänst fick ingå i det försöksmaterial som församlingarna fick använda. Långfredagsgudstjänsten föreslogs bli en alternativ form för huvudgudstjänst på långfredagen. Beredningsutskottet gjorde dock en ändring i själva gudstjänstordningen för att mildra utformningen av korshyllningen. Rubriken "Korsets tillbedjan" ändrades till "Inför korset" och anvisningarna om knäfall eller att församlingen skulle böja sig ned avlägsnades helt. I dess ställe står anvisningen att församlingen blir stilla i bön. Detta

50 Rosendal, *Nådens år*, band 1, s 306. Rosendal nämner i sitt förord att han står i tacksamhetsskuld till Gustaf Lindberg och hans bok "Kyrkans heliga år" samt till Pius Parsch och "Das Jahr des Heiles". Parsch var en av förgrundsgestalterna i en folkligt inriktad liturgisk förnyelse inom katolska kyrkan som utgick från Klosterneuberg i Österrike.

51 Allmänna kyrkomötet 1975, motion 27 av herr biskop Silén m fl om alternativa gudstjänster under Stilla veckan och påsk. "Även om högmässan kan utföras på ett sätt som ger uttryck för högheten i dagens ämne, kan vår sed att använda samma onyanserade mönster för tillfällen med ytterst skiftande innebörd sättas i fråga. En mera flexibel ordning kan vara ägnad att ge en mera träffande form åt Långfredagens innehåll."

52 Motion 1975:27, bil 1.

har troligen sin bakgrund i reformationstidens tveksamhet inför momentet, även om detta inte med ett ord nämns i betänkandet.⁵³

Inte heller i debatten i kyrkomötets plenum framkom några historiskt grundade invändningar mot att korshyllningen återinfördes. Däremot reflekterade en ledamot över uppmaningen till församlingen att betrakta korsets trä. Denne ledamot fann momentet "Inför korset" det värdefullaste i förslaget och att detta kunde tillföras långfredagens huvudgudstjänst i de församlingar där man inte firar korsandakt. Han menade dock att det för en åhörare kunde verka underligt om uppmärksamheten "på grund av det sistnämnda ordet riktas på materialet som korset är gjort av". Han yrkade med anledning av detta att orden "Se korsets trä" ändras till "Se korset".⁵⁴

En ledamot i beredningsutskottet svarade att formuleringen inte var hämtad från vilken text som helst utan från "en i den västerländska kristenheten allmänt förekommande form med respektingivande historiska rötter". Talaren frågade sig om det kunde vara motiverat att Svenska kyrkan under pågående plenum gav sig "in på en säröversättning". Att någon skulle uppfatta detta som en uppmaning till tillbedjan av ett altarkors i kyrkan fann talaren långsökt och osannolikt. "Det är Kristi kors på Golgata som det handlar om."⁵⁵

Med detta lät kyrkomötet sig nöja och gick till beslut. Kyrkomötet biföll utskottets formulering som kom att ingå i den gudstjänstordning som församlingarna kunde använda från 1976. Denna formulering hade i förhållande till förslaget från Västerås avsevärt tonat ned momentets drag av tillbedjan. De argument som gavs i debatten handlade om att det inte skulle finnas någon risk att uppfatta momentet som en uppmaning att tillbedja ett altarkors. Det kors församlingen skulle vända sig till i långfredagens korshyllning var Kristi kors på Golgata, det historiska kors som han avrättades på. Genom detta argument återfördes formuleringen "Se korsets trä" till sitt ursprungliga samband med korsreliken i Jerusalem, utan att detta uttryckligen sades. Bilden ges en underordnad betydelse. Det träredskap som bar Kristi kropp och dränktes i hans blod lyfts fram som föremålet för församlingens egentliga betraktelse.

Momentet "Inför korset" fördes i långfredagsgudstjänsten i oförändrad form fram till 1986 års kyrkomöte.⁵⁶ Varken i kyrkomötets evangelisa-

53 Beredningsutskottets betänkande 1975:3.

54 Allmänna kyrkomötets protokoll 1975, nr 21, s 498f, yttrande av kontraktsprost Inge Löfström.

55 Allmänna kyrkomötets protokoll 1975, nr 21, s 499f, yttrande av kantor Claes Gunnarsson.

56 SOU 1985:46, s 102, s 183f, s 218. Ledamoten Claes Gunnarsson som talade för beredningsutskottet vid 1975 års allmänna kyrkomöte ingick i den revisionsgrupp som på kyrkomötets uppdrag gjorde detta slutbetänkande. Betänkandet behandlades av centralstyrelsen och överlämnades till 1986 års kyrkomöte i form av en skrivelse, CsSkr 1986:2. Momentet "Inför korset" får ingen särskild kommentar varken i betänkandet eller skrivelsen. En av remissin-

tionsutskott eller i läronämnden förekom några kommentarer till detta moment.⁵⁷ I den mycket omfattande debatten i plenum om den nya kyrkohandboken var det inte heller någon som berörde korshyllningens utformning. Den kom således genom kyrkomötets beslut att ingå i 1986 års kyrkohandbok i samma form som beredningsutskottet vid 1975 års allmänna kyrkomöte hade givit den, där knäfall och benämningen "tillbedjan" hade strukits, men där ordalydelsen helt följde den latinska förlagan: "Se korsets trä på vilken världens Frälsare är fästad. Kom, låt oss tillbedja". På detta sätt återförs församlingens korsandakt liturgihistoriskt till den äldsta kända formen av andakten så som den gick till i församlingen i Jerusalem inför korsrelikens trästycke. Det trä som bar Frälsaren när han offrade sitt liv för att försona världen.⁵⁸

stanserna har dock noterat att ordningen för långfredagsgudstjänst saknar anvisning om att man skall ställa fram ett kors i församlingens blickpunkt vid momentet "Inför korset", s 155.

57 KE 1986:7 och läronämndens yttrande, bil 2.

58 En utblick till de närmast belägna systerkyrkorna ger vid handen att korshyllningen inte förekommer i deras kyrkohandböcker. Den finns således inte med i 1968 års kyrkohandbok för finska evangelisk-lutherska kyrkan eller i Erneuerte Agende, Hannover 1990, Den Danske Alterbog, Köpenhamn 1992, Gudstjenestebok for den norske kirke, Oslo 1992.

Summary

Certain religious ceremonies in Sweden during the Middle Ages called for the use of effigies and sculptures as part of the service. Occasions for such ceremonies were, for instance, when a new sculpture was being blessed or when an icon of the Virgin Mary was carried in procession on Marian holidays. The congregation would bow to these effigies, light candles, and kneel in prayer. Reverence to an effigy was most apparent when it depicted the cross. The cross was perceived not merely as a symbol, but rather as a visible reminder of the historic cross on which Christ was put to death.

A tradition of revering the cross on Good Friday began in Jerusalem in the fourth century, spreading from there to the Eastern and Western Church. In Sweden, it was customary within the Good Friday liturgy of the Middle Ages that a crucifix be carried up the nave of the church, uncovered and revered by the parishioners who approached, knelt, and kissed it. This tradition coined the phrase "to creep to the cross", since the congregation in certain dioceses would advance the last few meters on their knees in reverence to the cross.

The Swedish reformers were not opposed to the use of effigies and sculptures in churches, on condition that they be used in an appropriate way, preferably for teaching purposes. It was unthinkable, however, that people bow, kneel, or creep before effigies. This was considered idolatry and "obvious paganism". Therefore, all liturgical use of effigies was abolished through the canonical order of 1571, to be confirmed at the synod in Uppsala in 1593. This included the abolition of the adoration of the cross on Good Friday and the cross procession during Rogation Week. The services were simplified and centered upon sermon. Effigies could, nonetheless, be kept within church buildings as a means of illustrating the Christian doctrine.

Bearing this in mind, one might have expected that the proposal at the synod of 1975 to reintroduce a simplified version of the Good Friday cross adoration ceremony would provoke a debate. Such was not, however, the case. On the contrary, the veneration of the cross, with all its inherent drama, was viewed as a way of intensifying the message of Good Friday. No one feared that the cross would be adored in itself. As a result of this, all the parishes within the Church of Sweden have been free to include the veneration of the cross ceremony on Good Friday since

1976. It appears in the service handbook of 1986 as a natural, unquestioned part of the Good Friday liturgy. The minister says the following words before the cross: "Behold the wood of the cross to which the Saviour of the World has been nailed. Come, let us adore".